

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ/ΜΑΡΘΑ ΑΠΟΣΚΙΤΗ

*Ερωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτη.*

Αθήνα, Στιγμή 1988. Σελ.293, 5 εικ.

ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ

*Ροδολίνος, τραγωδία Ιωάννη Ανδρέα Τρωίλου (17ου αιώνα).*

Αθήνα, Στιγμή 1987. Σελ.227.

ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ

*Ζήνων. Κρητοεπτανησιακή τραγωδία (17ου αιώνα).*

Αθήνα, Στιγμή 1991. Σελ. 294, 6 εικ.

ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ

*Γεωργίου Χορτάτη, Η ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ (Τα Ιντερμέδια της Ερωφίλης).*

Αθήνα, Στιγμή 1992. Σελ.141, 4 εικ.

Σε μια μοναδική *tour de force* ο γνωστός Κρητολόγος, αρχαιολόγος και φιλόλογος, αλλά και μεταφραστής των Σονέτων του Σαίξπηρ και εκδότης του έργου του Διονυσίου Σολωμού, γνωστός στο εσωτερικό και στο εξωτερικό για τη μνημειώδη κριτική έκδοση του «Ερωτόκριτου» και του χειρογράφου Escorial του «Διγενή Ακρίτη», Στυλιανός Αλεξίου, έδωσε, μαζί με τη γυναίκα του Μάρθα Αποσκήτη, νέες κριτικές εκδόσεις και των τριών τραγωδιών του Κρητικού θεάτρου, ικανοποιώντας κατ' αυτόν τον τρόπο και τα τελευταία *desiderata* του ερευνητικού αυτού χώρου ως προς τη φιλολογική μελέτη των κειμένων. Βεβαίως οι εκδόσεις αυτές, στο μικρό σχήμα και στη ευπαρουσίαστη μορφή του εκδοτικού οίκου «Στιγμή», αποκλίνουν κάπως από τις παλαιότερες κριτικές εκδόσεις, παραλείποντας τον *apparatus criticus* (οι «αναγνώσεις» και επιλογές, οι επεμβάσεις και η τεκμηρίωσή τους τοποθετούνται στα σχόλια) και περιορίζοντας την εισαγωγή στα απολύτως απαραίτητα. Έτσι δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στα ίδια τα κείμενα και την αισθητική τους υπόσταση ως δειγμάτων υψηλής δραματικής ποίησης, παρά στα φιλολογικά προβλήματα που τα συνοδεύουν. Την απρόσκοπτη πρόσληψη από ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό υπηρετεί και το πλουσιότερο γλωσσάριο. Με την τεράστια πείρα που διαθέτουν οι δύο εκδότες στην αποκατάσταση κρητικών κειμένων, φαίνεται πως διαθέτουμε τώρα οριστικές εκδόσεις των κειμένων των τριών τραγωδιών του Κρητικού θεάτρου, οι οποίες είναι και το αποκορύφωμα της κριτικής δραματολογίας, μολοντί πολύ διαφορετικές μεταξύ τους (βλ. Β. Πούγγεο. Οι πρώτες νεοελληνικές τραγωδίες· μια ανάλυση. Στον τόμο: *Το θέατρο στην Ελλάδα. Μορφολογικές επιστημάνσεις*. Αθήνα 1992, σσ. 45-143 και του ίδιου, *Tragedy*. Στον τόμο: D. Holton (ed.), *Literature and society in Renaissance Crete*. Cambridge 1991, σσ. 129-158 και 288-291)· μόνο στην περίπτωση της «Ερωφίλης», όπου η παράδοση του κειμένου είναι κάπως πιο περίπλοκη, θα χρειαστεί ίσως ακόμα μια κριτική έκδοση, που να λάβει υπόψη της όλες τις κειμενικές εκδοχές, χειρόγραφες και τυπωμένες, για καθαρά φιλολογική χρήση (για λεπτομερειακή κριτική όλων των εκδόσεων αυτών βλ. και τις βιβλιοκρισίες μου στα *Südost-Forschungen* 48, 1989, σσ. 513-515, 49, 1990, σσ. 624-530, 52, 1993, σσ. 526-528, 529-535).

Οι εκδόσεις και των τριών τραγωδιών ήταν ήδη πεπαιλωμένες και η νέα έκδοσή τους αποτελούσε επείγουσα ανάγκη. Στην περίπτωση της «Ερωφίλης» η ανακάλυψη νέου

χειρογράφου (Birmingham MSS 13/i/17, βλ. A. Vincent στο *University of Birmingham Historical Journal* 12, 1971, σσ. 261εξ.), αντιγράφου του Μάρκου Αντωνίου Φόσκολου (ca. 1597-1662), που δίνει σε πολλές περιπτώσεις τις καλύτερες γραφές, καθιστούσε ήδη αναγκαία τη νέα έκδοση της τραγωδίας του Χορτάτση· το εγχείρημα το ανέλαβε αρχικά η Ρ. Sibbick, ύστερα η Ρ. Collins (*Μαντατοφόρος* 19, 1982, σ. 54), τελικά η Rosemary Bancroft-Marcus, που ετοιμάζει κριτική έκδοση όλων των έργων του Χορτάτση μαζί με αγγλική μετάφραση. Η έκδοση του Ξανθουδίδη το 1928 από καιρό πια δεν ικανοποιούσε· είχε στηριχθεί στην editio princeps του Ματθαίου Κιγάλα 1637, και στην πιο προσεγγιμένη του Αμβρόσιου Γραδενίγου (1616-1680) του 1676, η οποία ξανατυπώνεται ως τα τέλη του 19ου αιώνα, όταν ο Κωνσταντίνος Σάθας παρουσίασε το 1879 στο «Κρητικόν Θέατρον» έκδοση του 1772· η έκδοση του Σάθα ξανατυπώνεται από το Νίκο Βέη το 1926, χωρίς να ληφθούν υπόψη τα χειρόγραφα που έχουν ανακαλυφθεί στο μεταξύ: Θ 62 (16) της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (έκδοση του E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*. II. Paris 1881, σσ. 335εξ.) και Cod.gr. 590 της Βαυαρικής Εθνικής Βιβλιοθήκης του Μονάχου (που χρησιμοποίησε ο C. Bursian, Erophile, *vulgärgriechische Tragödie von Georgios Chortatzes aus Kreta. Abhandlungen der Kaiserlichen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften* XII, Leipzig 1870, σσ. 549εξ.). Αυτά τα νέα χειρόγραφα έλαβε υπόψη ο Ξανθουδίδης, επενέβη όμως, σύμφωνα με το γλωσσικό αισθητήριο της εποχής, σε στίχο και ορθογραφία, παρέλειψε φωνήεντα, απέφυγε τις συνιζήσεις και χασιμωδίες, χρησιμοποίησε εν γένει ένα σήμερα κάπως αποχρυσωτικό ορθογραφικό σύστημα (το είχε επισημάνει ο Αλεξίου ήδη στην εισαγωγή της κριτικής έκδοσης του «Ερωτόκριτου») και «διόρθωσε» το κείμενο με βάση το δυτικό ιδίωμα της Κρήτης (ενώ υπάρχει και μικτό ιδίωμα, ιδίως στο σημερινό νομό Ρεθύμνης, βλ. W. Bakker στο *Cretan Studies* 1, 1988, σσ. 17εξ.). Την έκδοση του Ξανθουδίδη συγκρίνει, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις διορθώσεις και προτάσεις αποκαταστάσεως που έχουν γίνει κατά καιρούς (των Δεινάκι, Κριαρά, Πολίτη και του ίδιου του Αλεξίου), με τον codex optimus, τον οποίον ακολουθεί εν γένει (όχι πάντα στις διδασκαλίες, όπου μετά το στίχο E 524 ακολουθεί την έκδοση του Γραδενίγου με την εξήγηση: «Στο Β' είναι πολύ σύντομες ή λείπουν», σ.240). Αυτή η επιλεκτική μέθοδος, σε ορισμένα σημεία, δεν βοηθάει τη σύγκρισή των διάφορων εκδόχων, όπου ο ερευνητής πρέπει να ανατρέξει στις παλαιές εκδόσεις. Αλλά αυτό αφορά ειδικευμένα θέματα (όπως π.χ. την ανάλυση των σκηνικών οδηγιών, βλ. Β. Πούγγερ, *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*. Αθήνα 1991, σσ. 363-464, ειδικά σσ. 371-378).

Την αντιβολή της έκδοσης του Ξανθουδίδη με το χειρόγραφο του Birmingham πραγματοποιήσε η Μάρθα Αποσκήτη, που φιλοτέχνησε και την ανάλυση του περιεχομένου (καθώς και του προτύπου «Filostrato e Pamfila» του Cammelli στο παράρτημα), καθώς και το γλωσσάρι και τον κατάλογο ονομάτων. Ο Στυλιανός Αλεξίου έγραψε την εισαγωγή και τα κριτικά σχόλια. Η εισαγωγή εκτείνεται σε 72 σελίδες και συζητάει περιληπτικά τα κυριότερα προβλήματα: παράδοση του κειμένου και αρχές της έκδοσης (σσ. 11-19), αναλυτικό περιεχόμενο του έργου (σσ. 20-26), πηγές και πρωτοτυπία της «Ερωφίλης» (σσ. 27-39, δέπλα στην «Orbecche» του Cinthio και «Filostrato e Pamfila» του Cammelli, καθώς και μερικές απηχίσεις του «Il re torrismondo», «Sofonisba» κτλ., ενώ η θεωρία του Σάθα και του Ζώρα για επίδραση της «Fedra» του Francesco Bozza δεν συζητείται (βλ. τώρα και Πούγγερ, *Μελετήματα θεάτρου*, ό.π., σσ. 523εξ.), ποιητής και χρονολόγηση (σσ. 40-43), γλώσσα, ύφος και μετρική (σσ. 51-59), είδος και αισθητική αποτίμηση (σσ. 60-71), επιδράσεις (σσ. 72-83).

Το κείμενο της τραγωδίας καλύπτει τις σσ. 85-216· οι επιλογές συζητούνται στα σχόλια (σσ. 219-242), τα οποία όμως δεν τεκμηριώνουν όλες τις προτιμήσεις. Π.χ. στο στίχο E 524, την τελευταία κραυγή της Ερωφίλης πριν από την αυτοκτονία, «βούθηθα μου τη βαρόμοιρης και δέξου το κορμί μου», το χειρόγραφο Birmingham έχει μόνο το πρώτο ημιστίχιο, και πιθανώς αφήνει τον αναγνώστη/θεατή να συμπληρώσει μόνος του τα υπόλοιπα (η παύση είναι ένδειξη, ότι η ηρωίδα ξεψύχησε ήδη η ρίμα «ψυχή μου/κορμί μου» έχει βαρύνουσα σημασία για όλο το έργο, βλ. Πούχχερ, *Μελετήματα θεάτρου*, ό.π., σσ. 445εξ.)· παρόμοια περίπτωση υπάρχει και στο «Βασιλιά Ροδολίνο» E 580 (όπου η κ. Αποσκίτη συμπληρώνει το στίχο). Ιδιαίτερα πλούσιο και δουλεμένο είναι το γλωσσάριο (σσ. 247-282). Για καθαρά φιλολογική χρήση ή για ειδικευμένα θέματα απαιτείται μια έκδοση του χειρόγραφου του Birmingham ή μια συνοπτική έκδοση και των πέντε εκδόχων του κειμένου.

Το ίδιο δεν ισχύει για το «Βασιλέα Ροδολίνο», που υπάρχει σε μια μοναδική έκδοση, Βενετία 1647 (πρέπει να έχει γραφεί γύρω στα 1640). Το έργο δεν είχε την απήχηση της «Ερωφίλης», αν και δεν είναι και άγνωστο: το αναφέρει ο Λέων Αλλάτιος, *Poeti antichi raccolti de docidi mss. della biblioteca Vaticana e Barberiana*. Napoli 1661, I, σ. 30, ο Μπουινιάλης στη *Φιλονικία Χάνδακος και Ρεθύμνον* (σ. 588 της έκδοσης του Ξηρουχάκη, Τεργέστη 1908, του «Κρητικού Πολέμου»), υπάρχει στο ορθόδοξο φροντιστήριο του Αγίου Βίκτωρος στη Χίο, όπου ο Γαβριήλ Προσοπιάς αντιγράφει την αφιέρωση για δικό του θρησκευτικό δράμα, απηχώντας βρίσκονται στο «Βιβλίον ωραϊότατον», και στα τέλη του 17ου αιώνα πουλιέται σε εμποροπανηγύρεις (για τις πηγές βλ. Β. Πούχχερ, *Οι τύχες των δραματικών έργων του Κρητικού θεάτρου. Κρητικά Χρονικά Α'*, 1990, σσ. 103-118, ιδίως σ.107). Έτσι κάνει εντύπωση πως μόνο ένας ταξιδιώτης εντοπίζει αντίτυπο στα μέσα του 19ου αιώνα (Chr.A. Brandes, *Mitteilungen über Griechenland*. Leipzig 1842, Τόμ. Γ', σ. 84 υποσημείωση), που προσπάθησε μάταια ο Emile Legrand να εντοπίσει στις μεγάλες βιβλιοθήκες της Ευρώπης (*Bibliographie Hellénique, XVIII siècle*. Tom. 2, 1894, σσ. 37εξ.), ώσπου ο Γεννάδιος το βρήκε τυχαία το 1910 σε παλαιοπωλείο της Φραγκφούρτης (σημειωρα στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη). Ο Ξανθουδίδης δεν πρόλαβε να πραγματοποιήσει την κριτική έκδοση που σχεδίαζε, φωτιστατική ανατύπωση με εισαγωγή του Μ.Ι.Μανούσκα παρουσίασε η Γεννάδειος Βιβλιοθήκη το 1976. Τα παλαιά τυπογραφικά στοιχεία του 17ου αιώνα όμως δεν βοηθούν το σημερινό αναγνώστη. Έτσι η κριτική έκδοση, που παρουσιάζει η Μάρθρα Αποσκίτη (με σύντομα σχόλια σσ. 175-189, αλλά εκτενές γλωσσάριο σσ. 191-218, καθώς και πίνακα λογίων λέξεων και ονομάτων σσ. 219-223), και την προλογίζει ο Στυλιανός Αλεξίου (σσ. 9-11), αποτελεί σημαντική εξέλιξη, αφού το τυπωμένο κείμενο του 1647 παρουσιάζει πολλά αβλεπτήματα και πολλά λάθη. Μια ανακολουθία της υπόθεσης αναγκάζει την εκδότρια να προσθέσει και μερικούς στίχους (σ.189 εκτός κειμένου). Η εισαγωγή περιέχει όλα τα σημαντικά θέματα: ποιητής και χρονολόγηση (σσ. 15εξ.), περιεχόμενο (σσ. 18εξ.), πηγές και πρωτοτυπία (σσ. 22εξ.), γλώσσα και ονοματολογία (σσ. 32εξ.), πρόσληψη και αποτίμηση (σσ. 36εξ.). Με την παρούσα έκδοση το σημαντικό αυτό έργο, στο ρυθμό του Μπαρόκ πλέον και με σημαντική γλωσσική πρωτοτυπία, γίνεται για πρώτη φορά ευπρόσιτο σ' ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό.

Στο Μπαρόκ, και μάλιστα στο θρησκευτικό θέατρο της Αντιμεταρρύθμισης, ανήκει και η τρίτη τραγωδία, ο «Ζήνων», διασκευή του λατινικού δράματος «Zenon» του ιησούτη Joseph Simons, που παριστανόταν στη Ρώμη επί δεκαετίες ως παράσταση-μοντέλο και γνώρισε έξι εκδόσεις μέσα στο 17ο αιώνα. Η ξεπερασμένη έκδοση του Σάθα από το 1879

δεν μπορούσε να ικανοποιήσει, η σύγκριση με το λατινικό πρότυπο, που επιχείρησε ο Μπουμπουλιδής το 1955, δεν δίνει ένα κείμενο ολοκληρωμένο. Την επανησιακή καταγωγή υποστήριξε πρώτος ο Σπύρος Ευαγγελάτος (1968), ο άγνωστος ποιητής ωστόσο πρέπει να ήταν Κρητικός (πιθανώς απόφοιτος του ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης). Στην ιστορική αυτή τραγωδία με το έντονο δραματικό ύφος, την απομάκρυνσή της από την κλασικίζουσα δραματολογία και το πλησίασμα προς το θρησκευτικό δράμα της Αντιμεταρρύθμισης, την κάπως πρόχειρη γλώσσα και την έντονη θεατρική δράση, πολλά από τα φιλολογικά προβλήματα είναι άλυτα και περιττότατα. Γι' αυτό η εισαγωγή εκτείνεται σε 117 σελίδες (τα σχόλια σε 36 και το γλωσσάρι σε 26). Ωστόσο επιτυγχάνεται η διάλυση μιας βασικής παρεξήγησης: ότι ο «Πατριάρχης Πελάγιος», που αποκεφαλίζεται στην Δ' πράξη, αποτελεί αβλεψία του αντιγραφέα του χειρογράφου πρόκειται, όπως και στο πρότυπο, για δύο σκηνικά πρόσωπα: τον πατριάρχη και τον πατριό Πελάγιο.

Σε εκτενή πρόλογο ο Αλεξίου υποστηρίζει με θέρμη το νέο τύπο κριτικών εκδόσεων με σύντομη εισαγωγή και χωρίς apparatus criticus, αλλά με σχόλια και γλωσσάριο (δεν πρόκειται για «χρηστική» έκδοση). Η εισαγωγή θίγει τα κεντρικά φιλολογικά θέματα: την έκδοση του Σάθα (σσ. 15-20), τις αρχές της κριτικής έκδοσης (σσ. 21-25), τη διάλυση της παρεξήγησης γύρω από τον «Πατριάρχη Πελάγιο» (σσ. 26-33), το περιεχόμενο της ελληνικής διασκευής (σσ. 34-43), το περιεχόμενο του λατινικού προτύπου (σσ. 44-58), τη σύγκριση των δύο κειμένων και με άλλες πηγές (σσ. 59-67), την ιστορική πραγματικότητα (σσ. 60-71), τον άγνωστο ποιητή, τόπο και χρόνο της συγγραφής (σσ. 72-82), τη γλώσσα (σσ. 83-90), την αισθητική αποτίμηση (σσ. 91-101), την concordance με το πρότυπο (σσ. 102-105), τους βυζαντινούς ιστοριογράφους (σσ. 107-117). Το κείμενο ακολουθεί στις σσ. 119-212, και έπονται τα κριτικά σχόλια (σσ. 215-251), το γλωσσάριο (σσ. 253-279), ένας πίνακας λογίων λέξεων (σσ. 280-282) και ονομάτων (σσ. 283-286), συντομογραφιών (σσ. 287εξ.), καθώς και μια βιβλιογραφία σε επιλογή (σσ. 291-294). Μια σύγκριση του κειμένου του «Ζήνωνα» με τα ανέκδοτα ακόμα θρησκευτικά έργα της Χίου και των Κυκλάδων θα φανερώσει, ότι το έργο αποτελεί ένα είδος γεφύρωσης της κρητικής δραματολογίας με το θρησκευτικό θέατρο της Αντιμεταρρύθμισης.

Η έκδοση της «Ερωφίλης» δεν περιείχε τα ιντερμέδια, τα οποία, όπως απέδειξε πρόσφατα ο Μ.Ι. Μανούσικας (Τα τρία τελευταία ανέκδοτα Ιντερμέδια του Κρητικού θεάτρου. *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* 1986, τόμ. Β', Χανιά 1991, σσ. 371εξ.), προέρχονται και αυτά από το Χορτάση είναι τα μόνα της κρητικής δραματολογίας που σχηματίζουν μιαν ενιαία υπόθεση και παριστάνουν τα βασικά επεισόδια του «Gerusalemme liberata» του Torquato Tasso. Και αυτά τα «δραμάτια», με την έντονη χρήση μουσικής, χορών και σκηνικών εφέ, ανήκουν πλέον στο ρυθμό του Μπαρόκ, στους θεματικούς κύκλους θρησκείας και έρωτας της εποχής των Σταυροφοριών. Και στην περίπτωση αυτή η χειρόγραφο του Birmingham δίνει τις καλύτερες γραφές (εκτενείς σκηνικές οδηγίες). Η Μάρθα Αποσκήτη είχε αναλάβει τη σύγκριση του κειμένου με το πρότυπο (το έπος του Tasso), τη μεταγραφή του χειρογράφου στα ελληνικά (είναι γραμμένο με λατινικά στοιχεία) καθώς και την επεξεργασία του γλωσσαρίου. Και αυτή η έκδοση είναι χωρίς apparatus criticus, αλλά με εκτενή σχόλια και συνοπτική εισαγωγή. Τη μέθοδο της επιλεκτικής χρήσης των κειμένων της «Ερωφίλης» τεκμηριώνει ο Αλεξίου στον πρόλογο (σσ. 9-15), όπου εύχεται να γίνει και κριτική έκδοση όλων των 18 ιντερμεδιών του Κρητικού θεάτρου. Η εισαγωγή καταπνέεται με τις εξής θεματικές ενότητες:

εκδόσεις και χειρόγραφα (σσ. 17-28), οι εκδοχές του κειμένου και οι αρχές της έκδοσης (σσ. 29-33), δομή του έργου (σσ. 34-39), σχέσεις με το πρότυπο (σσ. 40-46), ποιητής και χρονολόγηση (σσ. 47-49), αποτίμηση και επίδραση (σσ. 51-55), περιεχόμενο του έπους (σσ. 57-60). Ακολουθούν τα ίδια τα κείμενα (σσ. 61-99), καθώς και τα κριτικά σχόλια (σσ. 101-114), το περιεκτικό γλωσσάριο (σσ. 117-134), ένας πίνακας ονομάτων (σ.135), συντομογραφιών (σσ. 138εξ.), καθώς και μια βιβλιογραφία κατ' επιλογήν (σσ. 139-141).

Οι καλαίσθητες αυτές εκδόσεις με τα στέρεα και φιλολογικά ελεγχόμενα κείμενα των τραγωδιών του Κρητικού θεάτρου, που μόλις τώρα αποκαλύπτουν το κάλλος τους σε όλο το μέγεθός του, αποτελούν τη βάση για μιαν ευρύτερη ενασχόληση με την κλασικίζουσα δραματουργία της νεότερης Ελλάδας, και για μια πιο εμπειριστατωμένη αισθητική αποτίμηση εκείνων των δραματικών έργων του νεοελληνικού θεάτρου, που αποτελούν και τα πρώτα, και από μερικές απόψεις, αξεπέραστα αποκορυφώματά του.

Βάλτερ Πούχγκερ